

УДК 340.1

О. А. Рябов
кандидат юридичних наук

Ю. В. Сокур
кандидат юридичних наук, доцент

ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВА ОСНОВА ПОВСТАНСЬКОГО РУХУ СЕЛЯН В РОКИ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917-1921 РОКІВ

На початку ХХ ст. революційні події охопили усі терени Російської імперії. Їх розвиток прискорила Перша світова війна. Надзвичайно активними події стали на початку 1917 року. Охоплення революційним полум'ям Петрограду – столиці Російської імперії, призвело до ослаблення з боку імперського державного контролю великих підконтрольних територій. Водночас давалися взнаки політичні, соціально-економічні, національні проблеми та слабкість влади в імперії в цілому. Така ситуація надавала поневолені імперією народам можливість до визволення. Не стала виключенням й Україна, яка з кінця ХVІІІ ст. знаходилась під повною окупацією Російської імперії, а інша її частина – Австро-Угорської імперії. Активності руху додавала історична пам'ять українського народу про славетні часи державної самостійності, які були відновлені під час Національно-визвольної війни під проводом Б. Хмельницького та існування Української гетьманської держави – Війська Запорозького.

Водночас наріжним каменем супротиву ставало споконвічне прагнення селянина мати свою власну землю у приватній власності. У своїй основі українцю притаманно ведення сільського господарства і більшість земель України унаслідок її географічного розташування були сприятливі для цього. Водночас слід мати на увазі, що селянство в Україні становило найбільший соціальний прошарок. Поштовхом до можливості реалізувати споконвічну мрію селянина стала втрата з боку державних інституцій контролю на місцях. Така ситуація спонукала селянство стати однією з рушійних сил Української революції 1917 – 1921 років. Ця рушійна сила, що спочатку зародилась як неприборкана стихія поступово перетворюється на організований спротив за свої інтереси, що яскраво простежується у трансформації селянської правосвідомості в революції 1917 – 1921 рр. і проходила, як зазначають сучасні вчені, еволюційний шлях – від стихійних виступів 1917 р. до організованих повстань 1918 – 1920 років [1, с. 62]. Це яскраво проявилось у вільнокозачому русі, основоположником якого й було селянство. А центром його зародження стала Київщина, Київ же залишався центром національно-культурного та політичного життя, осередком, де акумулювалися ідеї

масових рухів і впровадження їх наслідків у життя та був осередком просвітництва.

В революційних подіях селянство почало згуртовуватись. За народної ініціативи в 1917 – 1921 рр. виникали добровільні організації альтернативні державним органам, які намагалися забезпечити порядок та боролися зі злочинністю. Зокрема, створювались громадські міліційні формування «Січ», «Народне ополчення, Вільне козацтво [2, с. 12]. найбільшого поширення набуло Вільне козацтво. Воно постало як новітнє козацтво на основі історичної пам'яті, використовуючи давні традиції.

Не маючи досвіду державотворення, учасники селянського руху прагнули унормувати його та опанувати його стихійний на власний роздум, керуючись рішенням сільських громад та організацій на основі звичаїв, які на їх переконання мали здоровий глузд. Зароджується ідея консолідації селянства навколо своїх спілок. Згодом вона стала найбільш поширеним проявом громадської активності доколгоспного українського села. Настрої, спрямовані на створення селянських спілок, були зафіксовані практично у всіх землях колишньої Російської імперії, проте чільне місце належало Україні. Активними прихильниками і агітаторами за створення незалежних селянських спілок були представники всіх верств селянства.

Піднесення національного руху сприяло національній ідентифікації селянських спілок. Це яскраво проявлялось у тих українських землях, де лідерство серед політичних партій належало УПСР, зокрема на теренах Київської, Полтавської та Подільської губерній. Тут проходив інтенсивний процес формування місцевих осередків Української селянської спілки (1917 – 1919 рр.), що була альтернативною «Всеросійському селянському союзу». Згодом місцеві селянські спілки спільно із УПСР стали займати провідні позиції у селянському русі. А вибори до Установчих зборів, які відбулися у грудні 1917 – січні 1918 року на основі прямого та рівного голосування, принесли абсолютну перемогу блоку Селянської спілки та есерів [3, с. 103].

Проте УЦР зволікала з реальним вирішенням аграрного питання і, як виявилось, була неспроможною дати відсіч агресії російським більшови-

кам взимку 1917/1918 років. Незважаючи на все ж існуючу підтримку з боку селянства УЦР, її авторитет в українському селі підупав, що поглибило нівелювання авторитету влади та держави селянами і сприяло анархічним й ізольованим настроям на селі [3, с. 101]. В цьому контексті яскравим підтвердженням є звіти повітових комісарів у яких щодо ситуації в селі читаємо: «в селі власті як такої немає. Кожне село живе по своєму», «виконуючого апарату влади майже немає». Селяни почали вважати себе господарями в межах села чи волості і намагалися самі вирішувати ті питання, які раніше відносили до компетенції вищих органів влади [4, с. 107-108]. Тому у своїх діях вони стали керуватися здебільше рішенням Селянських спілок та традиціями, що їх диктувало давнє звичаєве право.

Проте, це не означало, що селянство відмовлялося від участі у загальноукраїнських державотворчих процесах і не брало до уваги прийняті відповідні постанови, укази та інші нормативно-правові акти. Більше того представники від селянства самі ініціювали певні пропозиції, які входили до відповідних рішень. Так, під час Всеукраїнського національного конгресу (06 (19) – 08 (21) квітня 1917 року), що став однією із найважливіших подій початкового етапу Української революції і був першим представницьким форум українського руху на теренах України, який перетворив Українську Центральну Раду з київської на загальноукраїнську організацію та виробив проект автономного статусу України [5, арк. 108-111 зв.], від Селянської спілки надійшла пропозиція щодо «заборони, продажу й закладу землі і лісів, а також довгострокової оренди скарбів підземних (вугілля, руди та інших)». Ця пропозиція увійшла до п. 6 Резолюції третього дня роботи Конгресу. Також до УЦР було обрано п'ять представників від Селянської спілки. Більше було обрано лише від військових, просвітницьких та інших київських організацій.

Всеукраїнський національний конгрес завершив перший після падіння самодержавства етап руху, в ході якого відбувалося стихійне пробудження громадсько-політичних українських сил, і знаменував перехід до масових політичних акцій та національної консолідації. Рішення конгресу, активно підтримані українським загалом, стали потужним імперативом розвитку українського національного руху, а сам форум – моделлю для проведення губернських та повітових, селянських, студентських, військових, єпархіальних, земських українських з'їздів [6, с. 67].

Тому вже 10 травня 1917 року відбувся губернський з'їзд селянських спілок Київщини. Про вплив Селянської спілки не лише на повстале селянство в роки Української революції, а й на УЦР свідчить її активність в організації з'їздів, зокре-

ма документи з якими вона звертається до Комітету УЦР прибути на Всеукраїнський селянський з'їзд у Києві 28–31 травня 1917 року [7, арк. 6].

Більш політизованого характеру набуває селянський повстанський рух після першого Всеукраїнського селянського з'їзду (28.05 – 02.06.1917 року), на якому делегати активно підтримали УЦР та більше – після Всеукраїнського селянського з'їзду 10–12 травня 1918 року, який відбувся нелегально в Голосіївському лісі під Києвом, де було засуджено переворот П. Скоропадського, його політику і закликано селянство до боротьби з гетьманською владою за відновлення в Україні республіканського правління [8, с. 663]. Антигетьманську позицію широких верств сільського вільного козацтва засвідчили повітові та губернські громадські форуми, проведені у травні. Усні та письмові заяви в яких засуджувався державний переворот та гетьманський режим стали закликком селянства до боротьби з ним [9, с. 71].

Також широкі верстви селянства могли ознайомитись із закликами до дій зі сторінок друкованого органу Селянської спілки «Народна воля». Варто відзначити й той факт, що після означених з'їздів завдяки діяльності Селянської спілки українське селянство майже повністю позбулось впливу російської Партії соціалістів-революціонерів та створеного нею Всеросійського селянського союзу. Ще перший Всеукраїнський селянський з'їзд ухвалив відкликати українських делегатів з Виконавчого комітету Всеросійського селянського союзу, залишивши п'ять чоловік для зв'язку.

Виходячи з архівних документів, що нам їх вдалося віднайти у ДАКО базовим регіоном Української селянської спілки на початку Української революції 1917 – 1921 років були Звенигородський і Таращанський повіти Київської губернії, про що свідчить й активність селянства [див.: 10; 11; 12; 13; 14]. З цих регіонів спілка поширила вплив на Уманський, Черкаський, Канівський та Васильківський повіти, а далі – на все Правобережжя та частково Лівобережну Україну. Розпорядження, накази та постанови місцевих спілок становили правову основу діяльності селянських повстанських загонів та створення озброєних загонів Вільного козацтва, які і й стали помітною силою у розгортанні селянського повстанського руху літа 1918 року [9, с. 71] та й подальші роки революції. Водночас широка агітаційно-пропагандистська діяльність та організаційна підтримка вільнокозацьких осередків стала стимулом переходу селян до найрадикальнішої форми боротьби – збройного повстання [9, с. 72] та сприяла діяти досить незалежно від центральних органів влади. Це простежуємо в ході одного з найперших селянських повстань

років революції – Звенигородського збройного повстання [див.: 15]. Попри твердження радянської історіографії, роль більшовиків у його керівництві була спорадичною [3, с. 106].

Оцінюючи ситуацію на Київщині повітова земельна управа інформувала: «Вся Канівщина розбилась на кільканадцять республік, а республіка – село як велике, то ділиться у свою чергу на окремі республіки, досить того, щоб коло частини села була невеличка економія чи водяний млин, як вже виникає республіка, котра встановлює свої закони і нікому абсолютно ні в чому не хоче підлягати. Всякі накази секретаріату, губернiального чи повітового комітету, коли приходять у село, то, раз вони по вузькому розумінню окремого села не є відповідними інтересам села, з них тільки сміються і роблять те, що по їхньому розумінню добре» [16, с. 28].

Тому дедалі частіше найвпливовішим аргументом селян у відстоюванні власних інтересів ставала зброя. Яскравим прикладом була участь селян-повстанців в антигетьманському повстанні, де Київський регіон відігравав провідну роль. Однією з правових основ участі загонів в означеному повстанні були заклики та рішення УНС, до якої входили й представники Селянської спілки, зокрема член її ЦК та УПСР Федір Швець, який у 1918 – 1919 роках був і членом Директорії УНР, що змінила гетьманат П. Скоропадського. З цієї та ряду інших причин спостерігаємо й вплив Селянської спілки на політику Директорії, та її домінуючі позиції в законодавчому органі – Трудовому конгресі. Це знайшло своє відображення у визначальній ролі лідерів Спілки у проведенні аграрної реформи. Проте наступ більшовиків, звуження території контрольованої військами УНР не дав можливості для відновлення нормального функціонування на місцях селянських спілок та поширення і зміцнення їх контролю над селянським повстанським рухом [3, с. 108], давалися ознаки й недовіра членів уряду УНР селянському повстанському рухові, боязнь перед його стихійною силою та, що дуже важливо, зволікання у вирішенні земельного питання. Ці причини у поєднанні з натуралізацією селянського господарства призвели до самоізоляції села в 1919 році, створення окремих селянських республік [17, с. 5]. На жаль, все разом сприяло розвитку отаманщини – найбільшого прояву селянської стихії, яка значною мірою стала на заваді українському державотворенню.

Водночас аналіз конкретних випадків прояву взаємодії селянського руху та селянських спілок та документи останніх засвідчують широкий спектр вимог селян-повстанців. У більшості випадків простежується поступова трансформація економічних вимог селянства через усвідомлення ним очевидної нерівності становища та прав

селянського та робітничого класів до вимог політичного характеру. Особливо це стало відчутним з 1919 р., зокрема, в організації протистояння радянській владі [18]. На жаль діяльність Української селянської спілки 1919 р. припиняється.

Однак досить складна політична обстановка, що склалася в 1920 – 1921 роках, спонукала зростання організаційно-правових основ селянського повстанського руху. Було очевидним, що повстале селянство боролось проти агресора за свої життєві права, за прагнення до соціального, економічного і національного визволення. Це устремлінням підсилювалось державотворчими потугами урядів УНР, як на теренах України, так і в екзилі. А тому в революційних подіях 1917 – 1921 років правовими документами діяльності селянських повстанських загонів Київщини та й інших регіонів України, поруч із звичаєвим правом, все більше ставали документи, як центральних українських органів влади, так і Всеукраїнських та місцевих громадських товариств, спілок, повстанських комітетів, інших організацій, спрямованих на посилення селянського повстанського руху.

Література

1. Дурнов Є. С. Трансформація правосвідомості населення сільських місцевостей Наддніпрянської України у період державотворення 1917 – 1918 рр. *Митна справа*. 2012. № 3 (81), ч. 2, кн. 1. С. 62–66.
2. Глуценко М. Види громадських формувань з охорони громадського порядку в Україні (1917 – 1990 рр.). *Закон и жизнь*. 2013. № 2. С. 12–15.
3. Костенко С. В. Створення та розвиток Селянської спілки в часи Гетьмана П. Скоропадського. *Гуманітарний журнал*. 2013. № 3. С. 101–108.
4. Скальський В. В. Губернські селянські з'їзди як складові української революції 1917–1921 рр. *Проблеми вивчення історії української революції*. 1917 – 1921 рр. Київ, 2009. Вип. 4. С. 89–146.
5. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). Ф. 1115, оп. 1. Спр. 1.
6. Барановська Н. М., Макарчук О. Г. Український національно-визвольний рух у контексті революційної боротьби за відновлення державності України (березень 1917 – квітень 1918 рр.). *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. 2008. № 612. Держава та армія. С. 65–72.
7. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). Ф. 1115, оп. 1. Спр. 55.
8. Хміль І. В. Всеукраїнський селянський з'їзд 1918. *Енциклопедія історії України* : в 10 т. / [редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін.]. Київ, 2003. Т. 1. А – В. С. 663.
9. Лободаєв В. Участь Вільного козацтва в селянському повстанському русі (травень – серпень 1918 р.). *Вісник Прикарпатського університету*. 2011. Вип. 20. С. 70–78. (Серія : Історія).
10. Державний архів Київської області (ДАКО). Ф. 183, оп. 1. Спр. 2560.
11. Державний архів Київської області (ДАКО). Ф. Р. 1716, оп. 1. Спр. 31.

12. Державний архів Київської області (ДАКО). Ф. Р. 2796, оп. 1. Спр. 16.
13. Державний архів Київської області (ДАКО). Ф. Р. 2796, оп. 1. Спр. 5.
14. Державний архів Київської області (ДАКО). Ф. Р. 1, оп. 1. Спр. 282.
15. Щербатюк В. Звенигородське збройне повстання. *Воєнна історія*. 2002. № 2. С. 43–53.
16. Захарченко П. П. Селянська війна в Україні: рік 1918. Київ: Нічлава, 1997. 188 с.
17. Демартино А. П. Повстанський рух в Середньому Подніпров'ї України (1918 – середина 1920-х рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Київ, 2015. 24 с.
18. Задера В. «Нам ваші комуни не потрібні...». Опозиційні настрої українського селянства в період НЕПу. *Історична правда*. 2015. 27 лютого. URL: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2015/02/27/147476/>. – Назва з екрана.

Анотація

Рябов О. А., Сокур Ю. В. Організаційно-правова основа повстанського руху селян в роки Української революції 1917-1921 років. – Стаття.

У статті здійснено аналіз правових джерел періоду Української революції 1917-1921 років, які унормували повстанський рух селян. Доведено, що учасники селянського руху спочатку прагнули унормувати його та опанувати його стихійність на власний роздум, керуючись рішеннями сільських громад та місцевих організацій на основі звичаїв і традицій. Згодом, в ході зростання організованості селянського повстанського руху він регламентувався рішеннями селянських спілок, осередків Вільного козацтва, документами повстанкомів та урядовими нормативно-правовими актами.

Ключові слова: селяни, селянський повстанський рух, Українська революція, правовий звичай, нормативно-правовий документ.

Аннотация

Рябов О. А., Сокур Ю. В. Организационно-правовая основа повстанческого движения крестьян в годы Украинской революции 1917-1921 годов. – Статья.

В статье осуществлен анализ правовых источников периода Украинской революции 1917-1921 лет, нормировали повстанческое движение крестьян. Доказано, что участники крестьянского движения сначала стремились нормировать его и овладеть его стихийность на собственный размышление, руководствуясь решениями сельских общин и местных организаций на основе обычаев и традиций. Впоследствии, в ходе роста организованности крестьянского повстанческого движения он регламентировался решениями крестьянских союзов, организаций Свободного казачества, документами повстанкомом и правительственными нормативно-правовыми актами.

Ключевые слова: крестьяне, крестьянское повстанческое движение, Украинская революция, правовой обычай, нормативно-правовой документ.

Summary

Riabov O. A., Sokur Yu. V. The organizational and legal basis of the insurgent movement of peasants during the Ukrainian revolution of 1917-1921. – Article.

The article analyzes the legal sources of the period of the Ukrainian Revolution of 1917-1921, which normalized the insurgent movement of peasants. It was proved that the participants of the peasant movement initially sought to normalize it and master its spontaneity for its own reflection, guided by the decisions of rural communities and local organizations based on customs and traditions. Subsequently, during the growth of the organization of the peasant rebel movement, it was regulated by decisions of the peasant unions, cells of the Free Cossacks, documents of the insurrections and government normative-legal acts.

Key words: peasants, peasant rebellion movement, Ukrainian revolution, legal custom, normative-legal document.